

ЗАХИСТ ПРАВА НА ОСВІТУ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ

О. Ф. Мельничук,
кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри
правознавства Вінницького
національного аграрного
університету

Судовий захист прав і свобод людини і громадянина є показником демократизації суспільства, ефективною формою, яку може використовувати людина для оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб або будь-яких інших фізичних чи юридичних осіб.

Захист порушених прав і свобод людини та громадянина здійснюється через різні форми судочинства. Особливе місце в механізмі захисту прав і свобод науковці відводять єдиному органу конституційної юрисдикції – Конституційному Суду України [1, 271]. Гарантуючи верховенство Конституції України на всій території держави, ця інституція закріплює основоположні права та свободи людини і громадянина. З цього приводу Конституційний Суд України сформулював правову позицію, відповідно до якої «органи державної влади повинні утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування чи звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [2].

Попри визнання важливої ролі Конституційного Суду України для забезпечення прав і свобод людини і громадянина в цілому, питання захисту права на освіту органом конституційної юрисдикції не отримало належного наукового дослідження. Винятком є праця В. Боняк [3, 147–148], в якій дослідниця вказує на рішення Конституційного Суду України, що стосуються права на освіту. Місце даного судового органу в механізмі забезпечення прав людини загалом вивчають А. Колодій, А. Олійник, О. Пушкіна, П. Рабінович, М. Савенко, В. Тихий та інші. Здебільшого ж, науковці та судді присвячують свої праці розкриттю правової природи, повноважень Конституційного Суду України, механізму конституційної юрисдикції в Україні тощо. Зокрема це такі дослідники, як Ю. Барабаш, В. Кампо, М. Козюбра, М. Савчин, А. Селіванов, В. Скомороха, П. Стецюк, А. Стрижак, І. Тимченко, В. Шаповал, С. Шевчук та інші.

Метою статті є з'ясування змісту та ролі рішень Конституційного Суду України щодо захисту права людини і громадянина на освіту.

Суб'єктами права на конституційне звернення щодо офіційного тлумачення Конституційним Судом України Конституції та законів України, якщо неоднозначне застосування судами та органами державної влади їх положень призвело чи може призвести до порушення конституційних прав і свобод, є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи. Як показує практика діяльності цього органу, можливість осіб направляти звернення до Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції та законів України є важливим правовим засобом захисту прав і свобод людини і громадянина. Але, задля справедливості, варто відзначити, що ця можливість вітчизняним законодавством дещо звужена, оскільки для того, щоб направити таке звернення особа повинна обґрунтувати наявність неоднозначного застосування положень законів України судами, іншими органами державної влади за умови, що це може призвести або призвело до порушення її конституційних прав і свобод [4]. Як зазначає В. Кампо, громадяни іноді порушують у своїх конституційних зверненнях питання,

У статті проаналізовано зміст рішень Конституційного суду України у сфері захисту права на освіту. З'ясовано правові позиції органу конституційної юрисдикції щодо доступності та безоплатності освіти, забезпечення права на дошкільну освіту, збереження мережі дошкільних навчальних закладів тощо.

Ключові слова: Конституційний Суд України, право на освіту, Рішення Конституційного Суду України, судовий захист

які мають важливе суспільне і практичне значення для правової системи загалом, однак Конституційний Суд України відмовляє їм у розгляді за відсутністю передбачених законом підстав. Тому необхідно урівняти права громадян та органів влади щодо звернення до Конституційного Суду України з питань тлумачення Конституції та законів України [5, 60–69].

Водночас, цілком очевидно, що здійснюючи офіційну інтерпретацію Конституції та законів України, Конституційний Суд України сприяє їх однозначному розумінню та застосуванню, чим забезпечує охорону та захист фундаментальних прав та свобод людини, серед яких «значну увагу <...> приділяє й, так звані, правам «другого покоління», а саме – соціальним і економічним» [6, 9]. З усіх категорій справ, розглянутих Конституційним Судом України, дві стосуються безпосередньо сфери освіти – про доступність і безоплатність освіти [7] та про безоплатне користування шкільними підручниками [8]. Частково торкаються права на освіту справи про використання державної мови у навчальному процесі в навчальних закладах України [9] та визначення стажу наукової роботи наукових та науково-педагогічних працівників [10]. Ще одним прикладом може слугувати справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації [11].

У порівняльному аспекті доцільно звернутися до аналізу практики Конституційного Суду Російської Федерації щодо захисту права на освіту. Зокрема, протягом 2007–2009 рр. у 38-ми постановках цей судовий орган висловив правову позицію з приводу таких питань, як забезпечення гарантій рівності прав і обов'язків громадян в здобутті загальнодоступної і безкоштовної освіти, загальнодоступності і безоплатності дошкільної освіти, гарантій і компенсацій працівникам, що поєднують роботу з навчанням в навчальних закладах вищої і середньої професійної освіти тощо [12].

Аналіз Рішення Конституційного Суду України у справі про доступність і безоплатність освіти дає підстави стверджувати про його важливість для гарантування права на освіту, особливо щодо однозначного розуміння та застосування таких базових категорій, як «право на освіту», «доступність освіти», «безоплатність освіти», сутності забезпечення державою доступності та безоплатності дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, збереження мережі дошкільних навчальних закладів, надання згоди на їх реорганізацію чи ліквідацію.

Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України поняття права на освіту (яке, до

речі, відсутнє у базовому Законі України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ) означає право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства. У цьому контексті важливим видається розуміння органом конституційної юрисдикції поняття «освіта» як цілеспрямованого процесу виховання і навчання з метою набуття встановлених державою освітніх рівнів.

Цінним є те, що Конституційний Суд України визначив сутність поняття «доступність освіти» вказавши, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту і держава має створити можливості реалізувати це право. Роз'яснюючи сутність «доступності дошкільної і загальної середньої освіти», орган конституційної юрисдикції наголосив, що на відміну від значення «доступність вищої освіти», перше слід розуміти як гарантію права кожного на здобуття такої освіти, якому кореспондує обов'язок держави забезпечити реалізацію цього права. Доступність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах полягає у створенні державою відповідних умов, за яких особа змогла б реалізувати своє право на здобуття вищої освіти на основі конкурсного відбору, з урахуванням своїх здібностей та інтересів у вільному виборі типу вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності, профілю навчання.

Аналізуючи положення статей Конституції України, де вживається термін «безоплатність», та виходячи з тлумачення цього терміна в Рішенні Конституційного Суду України від 29 травня 2002 р. № 10-рп/2002 (справа про безоплатну медичну допомогу), орган конституційної юрисдикції дійшов висновку, що «безоплатність» рівнів освіти у державних і комунальних навчальних закладах, зазначених у положеннях ч. 3 ст. 53 Конституції України, слід розуміти як можливість здобуття освіти у цих закладах без оплати, тобто без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги, відповідно до державного стандарту. Забезпечення безоплатності освіти на всіх рівнях є однією з гарантій її доступності. Вона забезпечується фінансуванням навчальних закладів державної і комунальної форм власності за рахунок державних і місцевих бюджетних асигнувань, що не виключає можливості фінансування галузі освіти за рахунок розвитку позабюджетних механізмів залучення додаткових коштів, як це визначено законодавством про освіту.

З огляду на ті проблеми, які переживає нині українське суспільство, важливими є роз'яснення Конституційного Суду України щодо влаштування дітей у дошкільні навчальні заклади державної і комунальної форм власності та збереження їх

мережі. Не обмежуючи право дітей на дошкільну освіту і не ставлячи її здобуття в залежність від бажання батьків, Суд акцентував увагу на тому, що сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною освіти у дошкільних та інших навчальних закладах або забезпечити дошкільну освіту в сім'ї відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти. Крім того, Конституційний Суд України висловив правову позицію щодо покладення державою обов'язку на органи управління системою дошкільної освіти ведення обліку дітей дошкільного віку та здійснення контролю за виконанням вимог щодо їх навчання. Стосовно такого «наболілого» питання, як збереження мережі дошкільних навчальних закладів, то Суд роз'яснив, що забороняється безпідставна ліквідація дошкільних установ лише державної і комунальної форм власності, а щодо інших рішень про ліквідацію приймається засновником (власником) за погодженням з відповідним органом виконавчої влади з питань освіти.

Заслуговує на увагу Рішення Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 р. № 18-рп/2002 (справа про безоплатне користування шкільними підручниками), в якому він сформулював свою правову позицію щодо означеного питання. Суд роз'яснив, що безоплатність користування шкільними підручниками в загальноосвітніх навчальних закладах безпосередньо не впливає з поняття «безоплатність освіти», проте для учнів загальноосвітніх державних і комунальних навчальних закладів шкільні підручники мають бути доступними і надаватися їм у безоплатне користування, що є однією з державних гарантій щодо здобуття обов'язкової повної загальної середньої освіти. Конституційний Суд України визнав шкільний підручник традиційним, інтегруючим та організуючим засобом засвоєння учнями знань. При цьому поставив в залежність ефективність здобуття освіти від забезпечення доступу учнів до шкільних підручників та визначив їх наявність чи відсутність важливим критерієм якості освіти. Конституційний Суд України зазначив, що обов'язок створити умови для здобуття повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах Конституцією України покладено на державу. Відтак, в результаті прийнятого Рішення, було підтверджено обов'язок держави фінансувати у повному обсязі процес навчання учнів в межах Державного стандарту загальної середньої освіти, надаючи можливість учням безоплатно користуватися шкільними підручниками.

Крім офіційного тлумачення Конституції та законів України, Конституційний Суд України визначає конституційність правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Ав-

тономної Республіки Крим, чим утверджує не лише верховенство Основного Закону України, але й непорушність прав і свобод людини. До прикладу можна навести вже згадувані вище справи про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації та про безоплатне користування шкільними підручниками. В результаті розгляду першої справи, було визнано неконституційним положення абзацу 2 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. № 2984-III як таке, що суперечить положенням ч. 1, 2 ст. 43, ч. 1, 2 ст. 24 Конституції України.

На підставі Рішення Конституційного Суду України № 18-рп/2002 від 21 листопада 2002 р. втратили чинність положення Постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення плати за користування підручниками в загальноосвітніх школах» від 31 серпня 1996 р. № 1031 як такі, що визнані неконституційними в частині встановлення плати за користування шкільними підручниками в загальноосвітніх державних і комунальних навчальних закладах. Як наслідок, правова позиція Суду щодо окресленого питання згодом призвела до втрати чинності цим підзаконним нормативним актом.

Як бачимо, прикладів невідповідності Конституції України певних правових актів у сфері освіти небагато, що, з одного боку, загалом позитивно характеризує діяльність законодавця в цій галузі, а з іншого, вказує на те, що Конституційний Суд України «ще не став правовим інструментом у руках самих громадян» [5, 65]. У зв'язку з цим, варто вказати на необхідність запровадження *інституту конституційної скарги громадян*.

Відсутність можливості у громадян безпосередньо подати скаргу до Конституційного Суду України з питань конституційності положень певних правових актів не сприяє захисту їхніх прав. У даному випадку порушується одна з умов ефективності судового захисту – його доступність. Відтак, існує потреба забезпечити громадян можливістю подавати конституційну скаргу до Конституційного Суду України, тобто ініціювати спеціальну процедуру щодо захисту прав (в тому числі й права на освіту), порушених актом державного органу.

Отже, Конституційний Суд України, поряд з іншими правами і свободами, захищає й право людини та громадянина на освіту. Цей захист стосується не окремих осіб, а всіх суб'єктів, які мають це право, тобто він є публічним. Шляхом здійснення конституційного контролю та надання офіційного тлумачення Конституції та законів України з питань освіти Суд забезпечує захист права на освіту.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Волинка К.* Забезпечення прав і свобод особи (форма захисту) / Волинка К. // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 270-272.
 2. Рішення Конституційного Суду України у справі про гарантії незалежності суддів від 18 червня 2007 р. № 4-рп/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2184.
 3. *Боняк В.О.* Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук / Боняк. В. О. – К., 2005. – 205 с.
 4. Ухвала Конституційного Суду України від 17 червня 1997 р. № 23-у/1997; Ухвала Конституційного Суду України від 20 квітня 2010 р. № 24-у/2010.
 5. *Кампо В.* Деякі проблеми розвитку конституційної юстиції в Україні / Кампо В. // Право України. – 2010. – № 6. – С. 60-69.
- Стрижак А.* Конституційний Суд України як гарант дотримання конституційних принципів демократичної, правової держави / Стрижак А. // Право України. – 2010. – № 6. – С. 4-11.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 4 березня 2004 року №-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v005p710-04>
 7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень постанов Кабінету Міністрів України «Про встановлення плати за користування підручниками в загальноосвітніх школах», «Про внесення доповнення до постанови Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1996 р. №1031» та пункту 5 Постанови Кабінету Міністрів України «Про визнання такою, що втратила чинність, постанови Кабінету Міністрів України від 22 липня 1998 р. № 1128» (справа про безоплатне користування шкільними підручниками) від 21 листопада 2002 р. № 18-рп/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v018p710-02>
 8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 р. №10-рп/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v010p710-99>
 9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 93 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого пункту 2 про визначення стажу наукової роботи «з дати присудження наукового ступеня або присвоєння вченого звання» Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік посад наукових працівників державних наукових установ, організацій та посад науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на одержання пенсії та грошової допомоги при виході на пенсію відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 27 травня 1999 р. (справа щодо стажу наукової роботи) від 19 червня 2001 р. № 9-рп/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v011p710-01>
 10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v014p710-04>
 11. *Смирнова В. М.* Обзор судебной практики по делам, связанным с защитой прав обучающихся / Смирнова В. М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod44/?smirnova.html>

Мельничук О. Ф. Защита права на образование Конституционным Судом Украины

В статье проанализировано содержание решений Конституционного суда Украины в сфере защиты права на образование. Выявлены правовые позиции органа конституционной юрисдикции относительно доступности и бесплатности образования, обеспечения права на дошкольное образование, сохранение сети дошкольных учебных заведений и тому подобное.

Ключевые слова: Конституционный Суд Украины, право на образование, Решение Конституционного Суда Украины, судебная защита

Melnychuk Olga. Securing of right for education by Constitutional Court of Ukraine

In the article maintenance of decisions of the Constitutional court of Ukraine is analysed in the field of securing of right for education. Legal positions of organ of constitutional jurisdiction in relation to availability and free of chargeness of education, providing of right are found out to preschool education, maintenance of network of preschool educational establishments and others like that.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, right to education, Decision of Constitutional Court of Ukraine, judicial defence